

1

Теорія та історія
культури

УДК 025.22(477)

А.А. СОЛЯНИК

**ВИНИКНЕННЯ СКЛАДОВИХ СИСТЕМИ
ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ
В ЕПОХУ РУКОПИСАННЯ***Проаналізовано особливості генезису та диференціації джерел до-
кументопостачання бібліотек України княжої доби.*

Формування системи документопостачання бібліотек України перебувало під впливом загальних закономірностей функціонування документальної комунікації, але й мало національні особливості, зумовлені об'єктивними суспільно-історичними та культурними умовами, в яких відбувалося становлення української нації та державності.

Результати історичних досліджень останніх років переконують, що величезний вплив на стародавню культуру світу, а пізніше й на слов'янську зробила культура протошумерської цивілізації. Якщо спиратися на висновки відомого шумеролога А.Г. Кіфішина [8], який розшифровував петрогліфи численних гротів і печер заповідника «Кам'яна Могила», розташованого в Запорізькій області, можна стверджувати, що прабатьківщиною майбутніх великих цивілізацій були не Месопотамія, не долина Нілу, не Середземномор'я, а територія, яку займає тепер Південно-Східна Україна, тобто Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Херсонська області та Крим.

Доведено, що в VII-III тис. до н.е. цивілізація, що існувала в цих місцях, знала основи астрономії, секрети плавки металів, плуг і колісницю, мала свою писемність. На стелях і стінах Кам'яної Могили було знайдено кілька тисяч рідкісних наскельних зображень – своєрідна «кам'яна» бібліотека, - з якої розшифровано 130 написів-панно й 160 кам'яних табличок [8]. Ця бібліотека поповнювалася переважно через автокомплектування, оскільки генерація прадокументів здійснювалася безпосередньо в гротах та сховищах Кам'яної Могили. Можна припустити, що існували дар і документообмін: за ствердженнями дослідників, Кам'яна Могила була в той час головним святилищем протошумерських племен, своєрідною Меккою, куди з усіх кінців світу збиралися жреці, які переписували й звіряли тут тексти. Порівнюючи тексти шумерських епосів, старогрецьких міфів, ригведи й авести, Біблії, староруського (староукраїнського) народного ритуального календаря з дешифрованими кам'яномогилиними текстами, А.Г. Кіфішин та інші вчені (В.Д. Даниленко, Б.Д. Михайлов, А.І. Акімова) виявили багато подібних сюжетів і тем [4].

Таке перехрещення та взаємопроникнення різних культур та епох дозволяє виявити вплив на розвиток слов'янської книжкової культури Стародавньої Греції і Візантії, які мали значні досягнення в організації функціонування складових документальної комунікації.

Завдяки торгівлі зі стародавніми греками праслов'яни могли вже в ті далекі

часи запозичувати в них досвід організації документування, збереження та використання суспільно значущої інформації. Перші християнські храми на північному узбережжі Чорного моря (території сучасної України) виникли в перших століттях нової ери, в VII-V ст. н.е. в грецьких містах-державках цього узбережжя (Ольвії, Херсонесі, Керкінітіді тощо) читали Гомера, Гесіода та інших авторів, у всіх центрах тогочасної грецької культури існували бібліотеки різних типів, зі значними книжковими зібраннями. У IV-V ст. н.е. на Північному узбережжі Чорного моря, зокрема в Херсонесі (наші предки називали його Корсунем), були церкви, значить, створювалися і збірки богослужбових книг. Фахівці доводять, що фонди грецьких бібліотек були істотним чинником суспільного функціонування писемності і однією з підвалин формування української культурної традиції [7].

Так, фонетична система письма, що проникла з Греції та Риму, впливала на розвиток писемності наддніпрянських праслов'ян періоду черняхівської культури (II-V ст. н.е.). На деяких уламках посуду того часу, на виробах із кістки виявлено грецькі й латинські літери та окремі слова, що переконливо свідчить про поширення серед багатоплемінного населення – носія черняхівської культури – писемності на основі грецького і латинського алфавітів. Тобто поширена багато віків версія, ніби до введення Володимиром християнства Давня Русь не знала письма – це легенда. Існування писемності у східних слов'ян – «не богом даної», а виробленої історично, в зв'язку з потребами суспільного розвитку ще до введення християнства на Русі – підтверджують і свідчення «самовидців» – іноземців, які побували у слов'янських краях, а також літописні записи й археологічні знахідки. Активно торгуючи зі стародавніми греками, праслов'яни могли бути уже в ті далекі часи знайомі з грецьким письмом.

Існують різноманітні версії розвитку давньослов'янської писемності. Їх узагальнення дозволяє дослідникам запропонувати три групи різних алфавітів: 1) руни або руниці; 2) глаголиця; 3) кирилиця або латиниця.

Записи слов'янськими рунами збереглися лише на могильних каменях та прикордонних стовпах, на зброї, прикрасах, монетах та культових статуетках. Є припущення, що це була попередня стадія розвитку писемності. Основою для дійсної писемності була в слов'ян глаголиця, яка, за думкою багатьох дослідників, на століття давніша за кирилицю. Пізніше кирилиця витиснула глаголицю.

Археологічні знахідки свідчать, що руси не тільки писали або малювали літери, але й видавлювали їх на дереві або березовій корі, втираючи фарби у вдавлені місця, щоб зберегти написане. Є відомості, що вже в IV ст. європейські вчені вели листування зі слов'янськими вченими, які користувалися різноманітними шрифтами. Усе більше істориків висловлюють думку, що культура писемності у слов'ян існувала на 500 років раніше часів Кирила та Мефодія, які лише сприяли його впорядкуванню та подальшому поширенню. У 860-861 рр. св. Костянтин знайшов у Херсонесі Євангеліє та Псалтир, написані «руськими

письменами». Історики стверджують, що грамотність в Україні вже в IX ст. не обмежувалася боярами та духовенством, була поширена й серед нижчих верств суспільства [11; 12].

Ще одним свідченням високого рівня писемної культури давніх слов'ян є «Влесова книга» – язичеський літопис, що охоплює історію Русі від 650 р. до н.е. до останньої чверті IX ст. Літопис написано на 38 березових дощечках розміром 380х220 мм., товщиною 6-10 мм. Останні дощечки написані приблизно 880 р., а перші – на століття раніше. На їх поверхні було нанесено паралельні горизонтальні лінії, під якими писались букви – одна до одної, без пропусків та абзаців. Алфавіт книги дослідники називають «влесовицею» – вона подібна до кирилиці, але є дещо примітивнішою [9]. На жаль ще ніхто з фахівців не зміг остаточно довести, що ця книга – оригінал, а не фальсифікація любителів старовини.

Стосовно широко відомих та офіційно визнаних фактів розвитку книжкової справи в Україні, одним із найперших і найбільших її осередків у Київській Русі були Десятинна церква (996 р.), де розпочалося літописання, та скрипторій Софійського собору, в якому вже в 1037 р. налічувалось понад 900 томів різної за змістом літератури, напевно, значною була збірка рукописних книг Києво-Печерської лаври. Фахівці вважають, що кількість книг, які перебували в ужитку в Київській Русі в XI ст., досягла 200 тисяч одиниць і що за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого й особливо після хрещення в Україні-Русі стався інформаційний вибух [6].

Порівняно великі книгозбірні формувалися при церквах столиць удільних князівств, здебільшого в головних монастирях. У складі бібліотечних фондів було багато творів церковного характеру (житія святих, проповіді), наукові твори (переклади з грецької та болгарської мов, хроніки, оповідання, історичні повісті, билини). Численні переклади з іноземних мов свідчать про наявність у ті часи книготоргівлі з багатьма країнами-сусідами: Чехією, Моравією, Польщею, Візантією, а також про жвавий міжнародний книгообмін між бібліотеками сусідніх країн. Книги брали для переписування під заставу, але часто не повертали володарям, що теж можна розглядати як засіб документопостачання бібліотечних фондів. Багато цінних документів надходило до власних або монастирських бібліотек як трофеї військових перемог у княжих міжусобних війнах [1; 5].

Є припущення, що Ярослав Мудрий, організуючи перше на Русі державне книгосховище, ознайомився з досягненнями бібліотечної справи Константинополя, в бібліотеці Софії Київської було багато творів з Візантії. Їх наявність у фондосховищі не була випадковою, оскільки здавна монахи Русі копіювали книги у візантійських монастирях, робили переклади з грецької, складали різноманітні збірки. Так, руський книжник Зиновій у Студійському монастирі Константинополя переписав «Діоптру» Пилипа Пустинника, а Іоанн – «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія, монах Феодор Студійський скопіював

у книгосховищі монастиря і надіслав на Русь «Устав», тріоди та інші книги [2]. Тобто скрипторії та книжкові фонди бібліотек Візантії були своєрідним джерелом документопостачання київських бібліотек.

У XI ст. найміцнішими джерелами документопостачання бібліотек в Україні були великокняжий скрипторій при Софійському соборі та скрипторій Києво-Печерського монастиря, які були добре обладнані, забезпечені значним корпусом кваліфікованих писарів і художників. Досі відомі імена киево-печерських ченців-книжників Іларіона, Даміана, Григорія (власника приватної бібліотеки), Микити. Належного розвитку набули і технології документовиробництва: книги в монастирі виготовлялися артільно, що сприяло зростанню обсягів та видового розмаїття складу документного потоку й відповідно - фондів бібліотек. У Києво-Печерському патерику, в житті Феодосія розповідається, що сам Феодосій пряд нитки, його учень інок Іларіон переписував книги, а їх сподвижник преподобний Никон «строил», тобто виготовляв оправи. Можна припустити, що книги в XI ст. переписувалися також у Георгіївському, Іринському, Видубицькому, Дмитріївському та ін. київських монастирях і в Десятинній церкві, де ще князь Володимир Святославович 1015 р. упровадив навчання дітей грамоті.

Як перший посібник на допомогу комплектуванню монастирських бібліотек можна розглядати Ізборник Святослава 1037 р., який, крім святого письма, містить список 94 книг «істинних і ложних», серед них – 34 старозавітних, 24 новозавітних, 25 книг, заборонених церквою [5]. Наявність церковної цензури та необхідність відбору книг в процесі комплектування бібліотечних фондів свідчать про певну розвиненість та різноманітність джерел їх документопостачання.

У XII ст. книговиробництво набуло інтенсивного розвитку на території Галицького і Волинського князівств, що утворилися внаслідок феодального роздроблення Давньоруської держави. У монастирях, при єпископських кафедрах і князівських дворах здійснювалося переписування книг, переклад їх з іноземних мов, виникало літописання. Міцні осередки виготовлення книг формуються в Чернігівському, Новгород-Сіверському, Переяславському князівствах. Наприклад, Чернігів на той час був укріпленим містом, що не зазнав пограбувань, як Київ, з бібліотек якого в 1155 р. князь Андрій Боголюбський вивіз багато книг, з яких започатковано збірку рукописів у місті Володимирі. У Чернігові знаходилася резиденція єпископа, при ній була сформована велика книгозбірня, фонд якої містив повне зібрання службових і «четьїх» Міней. Основним джерелом документопостачання цієї бібліотеки був єпископський скрипторій, де численний штат висококваліфікованих переписувачів забезпечував виробництво всіх необхідних для богослужіння книг. Таке автокомплекткування фондів церковних бібліотек було найхарактернішою особливістю початкового періоду розвитку системи їх документопостачання.

У XII ст. саме в Галицько-Волинському князівстві, яке зазнало менше лиха від татаро-монгольського нашествия та зберегло відносну самостійність, у значних

масштабах розвивалося книгописання та засоби книгорозповсюдження. Архівні джерела і збережені книжкові пам'ятки засвідчують, що значними осередками книгописання галицько-волинських земель були Холм, Перемишль, Львів і особливо Володимир-Волинський. Між ними існували міцні зв'язки, активно функціонував книгообмін. Це підтверджує той факт, що редактори найвизначнішої літературної пам'ятки Давньої Русі – Галицько-Волинського літопису – користувалися окремими літописними записками, які складалися в різних містах – Володимирі, Пінську, Галичі, Холмі, Любомлі та ін.

Літопис містить важливі відомості про виготовлення книг на Волині. Літописець стверджує, що значний внесок у розвиток книжкової та бібліотечної справи регіону зробив волинський князь Володимир Василькович, що був «книжник велик» і подарував монастирським та церковним бібліотекам багатьох міст свого та інших князівств значну кількість рукописів. У літопису серед подарованих Володимиром книг літописець називає 47 пам'яток, а про деякі говорить сумарно: «у Бельську поустроил церков иконами й книгами». Відомий історик української рукописної книги Я. Запаско стверджує, що жодна з цих книг не завозилась, всі вони виготовлялися в князівському скрипторії, бо при дворі князя на повному його утриманні жило багато книгописців. Але в літопису є і такі відомості: «Молитвенникъ же купилъ въ протопопию и да на немъ 8 гривень кунтъ» [5]. Важко уявити, що князь придбав таку коштовну книгу в особистому скрипторії, є підстави припустити, що поряд з автокомплектуванням та книгообміном розвивалася й книготоргівля.

За даними літопису, з князівського скрипторію до інших міст надсилалися не тільки літургійна література, а й книги для світського читання, тобто саме скрипторій був у той час головним джерелом документопостачання фондів бібліотек регіону. Художнє оформлення рукописних книг було на високому рівні: деякі книги написані золотом, а більшість книжкових оправ прикрашена коштовними каміннями, перлами, сріблом і золотом. Удосконалення технологій книговиробництва сприяло зростанню обсягу документного потоку та створювало умови для диференціації каналів книгорозповсюдження.

У XI–XIII ст. в Україні–Русі сформувався значний гурт людей, яких можна назвати «книголюбамі». Літописи подають імена князів, що любили читати, збирали бібліотеки: Ярослав, Володимир Василькович, Святослав (Збірник 1076 р. був укладений на підставі його книгозбірні). У процесі комплектування фондів бібліотек книги купували, переписували, вимінювали, дарували. Власні книжкові зібрання часто ставали джерелом поповнення монастирських або шкільних бібліотек. Так, полоцька княжна Єфросинія (1173 р.) подарувала свою бібліотеку церкві св. Софії, сприяла відкриттю школи при церкві [11].

У середині XIV ст. українські землі, знесені татаро-монгольською навалою, позбавлені політичної єдності, були розчленовані й загарбані польськими, литовськими, угорськими феодалами. У протистоянні іноземним загарбникам

посилилося прагнення до політичної єдності українських земель, налагодження міцніших економічних та культурних зв'язків між ними. Книговиробництво зосереджувалося переважно в монастирях, боротьба яких з католицькою церквою окупантів за православну віру потребувала інтенсифікації книговиробництва як важливого чинника консолідації української народності.

З другої половини XIV ст. спостерігалось загальне піднесення Києва: значно поширилося ремісничє виробництво, виник монетний двір, що свідчить про зростання економічної моці міста, яке стає одним із головних політичних, економічних та культурних центрів східнослов'янських земель. Скрипторії київських монастирів (Печерського, Миколаївського, Михайловського та ін.) були джерелами комплектування не лише своїх бібліотек, а й виробляли багато рукописів для бібліотек Півночі та Півдня Русі. Так, дослідники вважають, що примірник «Київського Псалтиря» (1397 р.) був списаний у Києві протидияконом Спиридонієм на замовлення московсько-смоленського ієрарха Михайла, який під час дипломатичної місії привіз оригінал ілюстрованої частини «Псалтиря» з Константинополя [5]. Можна припустити, що владика подарував монастирській бібліотеці або залишив там для переписування не один візантійський рукопис, тобто дар та обмін залишалися важливими засобами документопостачання бібліотечних фондів.

З початку XV ст. потреба в збільшенні кількості книг сприяє вдосконаленню носіїв та технологій документування суспільнозначущої інформації: пергамент рішуче замінюється на папір; повільний, урочистий устав поступається півуставові, розрахованому на прискорене написання не тільки окремих літер, але й цілих слів та рядків; манускрипти стають компактнішими, набувають значного поширення та використання. Рукописання охоплює, по суті, всі регіони України, найважливішими його центрами залишаються скрипторії монастирів Києва, Львова, значну культурно-освітню роль відігравали також Дерманівський, Дубнівський, Загорівський, Мукачівський та інші монастирі західних регіонів країни. Потужні осередки книгописання діяли в Україні і протягом наступного століття, поряд з розвитком друкарства. Примноження документних фондів монастирів сприяло відокремленню в їх структурі «книгохранительної казни» з окремою посадою старця-книгохранителя, «різної казни» для книг з коштовними оправами, якою завідував різничий старець, ділову документацію впорядковували та зберігали окремо. Це було зародком майбутньої диференціації архівних, музейних та бібліотечних документних ресурсів, передумовою виникнення спеціальних джерел їх документопостачання.

Таким чином, протягом X-XV ст. книги в Київській Русі виробляли головним чином у скрипторіях монастирів, торгівля книгами була розвинена слабо. Монастирі безкоштовно забезпечували книгами околиці церкви, заможні жертвувателі замовляли переписування книг, які потім дарували бібліотекам монастирів. Деякі київські монастирі продавали книги, що були переписані зазда-

легідь. Часто літературу для монастирських книгосховищ привозили з-за кордону та переписували, пересилали з однієї бібліотеки в іншу в порядку обміну. Широкого поширення набув заставний та еквівалентний книгообмін [13]. Найхарактернішими ознаками початкового періоду розвитку системи документопостачання фондів бібліотек були автогенерація та автокомплектування, що зумовлено локалізацією документовиробництва та документовикористання переважно в монастирях та княжих маєтках – єдиних культурно-освітніх осередках того часу, що одночасно володіли скрипторіями та бібліотеками. Подальше ускладнення системи джерел документопостачання бібліотек відбулося з винаходом та поширенням книгодрукування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Владимиров Л.И. Всеобщая история книги: Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVIII в. – М.: Книга, 1988. – 311 с.
2. Глухов А. Судьбы древних библиотек. – М.: Либерия, 1992. – 160 с.
3. Говоров А. История книжной торговли: Учеб. пособие. – М.: Книга, 1966. – 264 с.
4. Гросов О. Щодо гіпотези виникнення протошумерської писемності та бібліотек на території Північного Приазов'я // Наук. пр. НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 147 – 150.
5. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Л.: Світ, 1995. – 480 с.
6. Запаско Я.П. До 1000-ліття літописання і книжкової справи України // Палітра друку. – 1998. – №1. – С. 4 – 6.
7. Ісасевич Я. Історія писемності, книговидання і бібліотек. Проблеми періодизації // Наук. пр. НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 13 – 18.
8. Кифишин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тысячелетий до н.э. – К.: Аратта, 2001. – Т.1. – 872 с.
9. Лесной С. Откуда ты, Русь?. – Ростов н/Д: Дон. слово, 1995. – 352 с.
10. Малыхин Н.Г. Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР. – М.: Книга, 1965. – 448 с.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – 588 с.
12. Русанівський В. Виникнення письма на Русі: легенди та дійсність // Людина і світ. – 1986. – №1. – С. 30 – 35.
13. Суворова В.М. Предистория международного документообмена // Книга. Исслед. и материалы. – М., 1998. – Сб. 75. – С. 63 – 72.

Надійшла до редколегії 04.03.2002 р.